

III.

BAUDŽIAMOJI TEISĖ IR BAUDŽIAMOJO PROCESO TEISĖ

3.1. Laisvės atėmimo iki gyvos galvos pakeitimas terminuoto laisvės atėmimo bausme

Mykolas Romeris universiteto Mykolas Romeris teisės mokyklos

Baudžiamosios teisės ir proceso institutas

Doc. dr. Andrius Nevera

El. paštas: anevera@mruni.eu

Baudžiamosios teisės ir proceso institutas

Prof. dr. Raimundas Jurka

El. paštas: rjurka@mruni.eu

DOI: 10.13165/LT-19-01-12

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas Lietuvos pasirinktas laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuotu laisvės atėmimu modelis ir su tuo susijusios problemos. Siekiant išsiaiškinti šio modelio teigiamus ir neigiamus bruožus, analizuojami 2019 metais padaryti Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso, Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso ir Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso pakeitimai ir papildymai; pristatoma ir tarpukario Lietuvos bei užsienio valstybių patirtis šiuo klausimu. Straipsnyje siūloma atsakyti Lietuvoje įteisinto vadinamojo dviejų pakopų griežčiausios bausmės švelninimo būdo ir pereiti prie greitesnė nuteistųjų resocializaciją ir jų integraciją į visuomenę sąlygojančio modelio. Taip pat teikiama siūlymai ir dėl galiojančių procedūrinių laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuoto laisvės atėmimo bausme pagrindų tobulinimo.

Reikšminiai žodžiai: laisvės atėmimas iki gyvos galvos, EŽTK, nežmoniškas ir žeminantis žmogaus orumą elgesys, laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuoto laisvės atėmimo bausme procesiniai pagrindai, sąžiningas baudžiamasis procesas.

Įvadas

Lietuvos baudžiamoji teisė pirmą kartą su laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme ir jos trukmės problema susidūrė netrukus po to, kai Vasario 16-osios Nutarimu buvo atkurta Lietuvos valstybė. Visoje tuometinės Lietuvos teritorijoje (išskyrus Klaipėdos kraštą) įteisinto Rusijos 1903 metų baudžiamojo statuto (toliau – Statutas) 16 straipsnyje buvo įtvirtinta vadinamoji iki gyvos galvos sunkių darbų kalėjimo bausmė, kuri galėjo būti skiriama už tam tikrus sunkius nužudymus.¹

Tačiau po to, kai 1940 metais Lietuva buvo okupuota ir aneksuota, laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės fenomenas buvo pamirštas. Įsigalėjo mirties bausmės, kaip griežčiausios valstybės taikomos poveikio priemonės, kultas. Šiame žmogaus teisių neigimo laikotarpyje buvo vykdoma

¹ Baudžiamojo statuto (kodekso) įvedamasis įstatymas. *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1919, 2–3.

ir atitinkama baudžiamoji politika, kuri pasireiškė visišku mirties bausme nuteistų asmenų nužmoginimu.² Neabejotina, kad, vykdant tokią politiką, buvo siekiama visiškai atsiriboti nuo tokių nuteistųjų, kad jų tolimesnis likvidavimas taptų natūraliu ir visiems priimtinu nusikalstamos veikos padarymo padariniu.

1990 metų kovo 11 dieną atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, požiūris į mirties bausmę bei laisvės atėmimą iki gyvos galvos pradėjo keistis. Nors laisvės atėmimas iki gyvos galvos savarankiška ir griežčiausia bausme Lietuvoje tapo tik 1998 metų pabaigoje³, ši bausmė daugiau nei aštuoneris metus buvo numatyta tik kaip alteratyva mirties bausmei⁴. Kitaip tariant, pirmiausia teismas turėjo asmenį nuteisti mirties bausme, o tik paskui galėjo šią griežčiausią ir išimtinę bausmę pakeisti į laisvės atėmimą iki gyvos galvos.

Nepaisant šių pozityvių baudžiamosios politikos posūkių, daugiau nei 20 metų laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmė vis dėlto galėjo būti vertinama kaip savotiška mirties bausmė. Atitinkamas vertinimas išsakomas dėl to, kad, teismui paskyrus laisvės atėmimą iki gyvos galvos, asmuo praktiškai neturėdavo šansų į bausmės pabaigą esant gyvam, vadinasi, jis neturėjo jokios galimybės sugrįžti į visuomenę. Išimtį sudarė Respublikos Prezidento malonės pritaikymas, bet tokia galimybė galėjo būti ir buvo prilyginama stebuklui, nes pritaikoma buvo vienetais.

Situacija Lietuvoje iš esmės pasikeitė 2019 metų kovo 21 dieną, kai Lietuvos Respublikos Seimas (toliau – Seimas) priėmė Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso⁵ (toliau – BK), Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso⁶ (toliau – BPK) ir Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso⁷ (toliau – BVK) pakeitimus, kurie nustatė galimybę nuteistiesiems laisvės atėmimu iki gyvos bausmės sugrįžti į visuomenę. Kaip tik šių pakeitimų analizė ir yra šio straipsnio tikslas.

Pabrėžtina, kad Europos valstybių patirtis, pasirenkant konkrečius laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės teisminės peržiūros būdus, yra tikrai solidi. Todėl, analizuojant minėtas Lietuvos teisės naujoves, siekiama išsiaiškinti ir tai, ar Lietuva pasirinko optimalų ir veiksmingiausią atitinkamų naujovių įgyvendinimo kelią.

Šiems tikslams pasiekti straipsnyje taikomi teisės tyrimams įprastiniai metodai (teisinės analizės, sisteminis, lyginamasis, teleologinis, istorinis ir kt.)

3.1.1. Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės švelninimo poreikio vertinimas ir modeliai

Jau Pirmosios Lietuvos Respublikos gyvavimo laikotarpiu (1918–1940) buvo aiškiai suvokta, kad nuteistasis laisvės atėmimu iki gyvos galvos turi turėti teisę, atlikęs bausmę, sugrįžti į visuomenę. Mykolas Romeris įkalinimą iki gyvos galvos buvo prilyginęs net vergijai bei manė, kad bausmės amžinumo negali būti.⁸

Lietuvą okupavus ir aneksavus, į žmonių sąmonę buvo brukamas kitoks požiūris į nuteistuo-

2 Primintina, kad sovietiniais laikais mirties bausmė buvo taikoma ne tik už nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis, bet ir už antivalstybinius ar karinius nusikaltimus, stambaus masto ekonominius nusikaltimus, sunkų svetimo turto grobimą, kyšininkavimą, valstybinio turto grobimą, įkalinimo įstaigų dezorganizavimą. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl kai kurių pakeitimų bei papildymų Lietuvos TSR Baudžiamojo ir Baudžiamojo proceso kodeksuose“. *Vyriausybės žinios*, 1962, Nr. 11–97.

3 Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 22, 24, 42, 43, 49, 50, 54¹, 71, 75, 105, 227¹, 227³ straipsnių pakeitimo“. *Valstybės žinios*, 1998-12-31, Nr. 115-3238.

4 Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso pakeitimo ir papildymo“. *Valstybės žinios*, 1990, Nr. 31-740.

5 Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 51 ir 97 straipsnių pakeitimo įstatymas. *TAR*, 2019-04-02, Nr. 5331.

6 Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso papildymo 360¹ straipsnių įstatymas. *TAR*, 2019-04-02, Nr. 5335.

7 Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso 69, 137, 140 ir 157 straipsnių pakeitimo ir kodekso papildymo 167¹ straipsniu įstatymas. *TAR*, 2019-04-02, Nr. 5332.

8 Mykolas Romeris, „Sunkiųjų darbų kalėjimas „ligi gyvos galvos““. *Teisė*, 3 (1922): 37.

sius. Buvo manoma, kad nuteistieji įkalinimo įstaigoje turi praleisti „nuo skambučio iki skambučio“, o jei padarė pačius sunkiausius nusikaltimus, tai jų gyvenimas ir turi pasibaigti kalėjime. Tokios ideologijos padariniai buvo ilgai jaučiami net ir po Nepriklausomybės atkūrimo. Tam tikra prasme jie juntami ir iki šiol, nes mūsų visuomenė sunkiai priima bet kokias iniciatyvas, susijusias su įkalinimų asmenų, ypač tų, kurie nuteisti laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme, teisių užtikrinimu ir tinkamų sąlygų jiems sudarymu sugrįžti į įprastą gyvenimą.

Vien dėl tokio giliai išsisknijusio požiūrio 2019 m. kovo 21 d. reikia vertinti kaip istorinį žingsnį, nes šią dieną nuteistiesiems laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme asmenims buvo suteikta viltis ir galimybė išsivaduoti iš šios bausmės „vergijos“.

Motyvuojant atitinkamus BK, BPK ir BVK pakeitimus, buvo apeliuojama į Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau – EŽTT) 2017 m. gegužės 23 d. priimtą sprendimą byloje *Matiošaitis ir kiti prieš Lietuvos Respubliką*⁹. Tačiau poreikis spręsti laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteistų asmenų problemą dėl šios bausmės sušvelninimo iškilo kur kas anksčiau.

Lietuva 1950 m. Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (toliau – EŽTK)¹⁰ valstybe dalyve yra nuo 1995 m. birželio 20 d., o tai reiškia, kad EŽTK įtvirtintas nežmoniško ir žeminančio orumą elgesio draudimas (EŽTK 3 straipsnis) turėjo sąlygoti suvokimą, kad bent jau nuo 1995 metų buvusi situacija, kuri nenumatė nuteistiesiems realios ir veiksmingai taikomos laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės švelninimo galimybės, nederėjo su Europai svarbiausio žmogaus teisių katalogo nuostatomis. Svarbu tai, kad ilgus metus išsivaduoti iš supratimo, kad laisvės atėmimas iki gyvos galvos yra verdiktas visą likusį gyvenimą praleisti įkalinimo įstaigoje, tam tikra prasme ragino ir Europos Tarybos Ministrų Komitetas.¹¹

Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės teisminės peržiūros galimybės vektoriai Lietuvai tapo privalomi ir 2003 m. ratifikavus Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statutą.¹² Tačiau ir tuo metu kažkodėl buvo manoma, kad Lietuvos nacionalinės teisės aktuose įtvirtinti amnestijos ir malonės teisiniai instrumentai bus pakankami, siekiant šioje srityje užtikrinti priimtų tarptautinių įsipareigojimų vykdymą.

EŽTT atlikta Lietuvos teisės ir jos pritaikomumo analizė parodė, kad toks manymas buvo klaidingas, nes iš 35 laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteistų ir Lietuvos Respublikos Prezidento malonės prašiusių asmenų ji buvo suteikta tik vienam asmeniui. Amnestijos tokiems asmenims Seimas netaikė niekuomet. Buvo konstatuota ir tai, kad Respublikos Prezidento malonės nesuteikimo negalima apskųsti teismui, todėl nuteistiesiems nėra aišku, kaip jie turi elgtis norėdami jos sulaukti. Buvo atsižvelgta ir į BVK įtvirtintą draudimą taikyti lygtinį paleidimą laisvės atėmimu iki gyvos galvos bausme nuteistiems asmenims.¹³

Vertinant 2019 m. kovo 21 d. priimtus BK, BPK ir BVK pakeitimus, matyti, kad jie svarbūs ne tik laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteistiems asmenims, bet ir Lietuvos valstybei. Jei analizuojamas istorinis žingsnis nebūtų žengtas, Lietuva neišvengiamai būtų pripažinta kaip sistemškai pažeidinėjanti EŽTK 3 straipsnį. Šios išvalgos daromos atsižvelgiant į tai, kad 2017 m. spalį EŽTT perdavė Lietuvos Respublikai dar 16 naujų peticijų (*Dardanskis ir kiti prieš Lietuvą*), kuriose asmenys taip pat skundėsi EŽTK 3 straipsnio pažeidimu dėl Lietuvos nacionalinės teisės aktuose nenumatytos realios galimybės siekti jiems paskirtos laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės

9 *Matiošaitis ir kiti prieš Lietuvą*, Nr. 22662/13 ir 7 kiti, EŽTT 2017 m. gegužės 23 d. sprendimas.

10 Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. *Valstybės žinios*, 1995-05-16, Nr. 40-987.

11 Committee of Ministers of Council of Europe Resolution (76) 2 On the Treatment of Long-Term prisoners, 1976-02-17, <https://rm.coe.int/16804f2385>; Recommendation Rec (2003) 22 of the Committee of Ministers to member states on conditional release (parole), 2003-09-24, <https://rm.coe.int/16800ccb5d>; Recommendation Rec (2003) 23 of the Committee of Ministers to member states on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners, 2003-10-09, https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/ochrana_osob/Umluvy/vezenstvi/R_2003_23_management_of_life_sentence_and_long-term_prisoners.pdf.

12 Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statuto ratifikavimo“. *Valstybės žinios*, 2003-05-21, Nr. 49-2156.

13 *Matiošaitis ir kiti prieš Lietuvą*, op. cit.

sumažinimo (sušvelninimo).¹⁴ Tačiau 2019 m. liepos 11 d. EŽTT išbraukė minėtą bylą iš nagrinėjamų bylų sąrašo, nes atsižvelgdamas į BK, BVK ir BPK pakeitimus nustatė, kad Lietuva ištaisė situaciją, kuri buvo kritikuota sprendime *Matiošaitis prieš Lietuvą*, ir esamas reglamentavimas suteikia realią galimybę laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteistiems asmenims pretenduoti į paleidimą iš laisvės atėmimo vietos.¹⁵

Taigi, įsigaliojus 2019 m. kovo 21 d. Seimo priimtiems BK, BPK ir BVK pakeitimams, beveik aštuonis dešimtmečius trukęs nuteistųjų laisvės atėmimo iki gyvos galvos „vergystės“ jiems paskirtai bausmei ir dėl to kylančių kančių laikotarpis Lietuvoje tam tikra prasme pasibaigė. Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę atliekantiems asmenims atsirado teisinė ir reali galimybė po tam tikro laiko reintegrotis į visuomenę.

Naujasis teisinis reguliavimas numato, kad laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmė gali būti pakeista terminuotu laisvės atėmimu tik tuomet, kai nuteistasis įkalinimo įstaigoje yra praleidęs bent dvidešimt metų, o vėliau gali būti sprendžiamas ir jo lygtinio paleidimo iš laisvės atėmimo vietos klausimas. Akivaizdu, kad šis reikalavimas pasirinktas atsižvelgiant į du veiksniai: pirma, į tai, kad pagal BK 50 straipsnio 2 dalį ilgiausia terminuoto laisvės atėmimo bausmė padarius vieną nusikaltimą gali būti skiriama iki dvidešimties metų; antra, pagal malonės suteikimo taisyklės laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteisti asmenys pirmą kartą su malonės prašymu gali kreiptis į valstybės vadovą tik po dvidešimties metų, kurie skaičiuojami nuo bausmės pradžios momento.¹⁶

Neabejotina, kad dvidešimties metų laikotarpis yra gana ilgas, o tai reiškia, kad gali būti tokių atvejų, kai laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteisti asmenys nesulauks realios galimybės pasinaudoti galiojančiomis analizuojamų teisės aktų nuostatomis. Taigi vien dėl šios priežasties gali būti keliamas klausimas dėl poreikio iš naujo svarstyti minimalaus laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės atlikimo reikalavimą, kad laisvės galimybė netaptų iliuzorine šia bausme nuteisto asmens teise.¹⁷

Diskutuojant šia tema, vertėtų prisiminti ir Statuto galiojimo periodą, kai nuteisti kalėti neterminuotai ir jau atlikę 15 metų bausmės už gerą elgesį galėjo tikėtis paleidimo gyventi jiems nurodytoje vietoje, o pragyvenę šioje vietoje 10 metų galėjo būti paleisti ir iš šios vietos (Statuto 16 straipsnis). Vertėtų atsižvelgti ir į atitinkamą kitų valstybių patirtį, kuri aiškiai demonstruoja švelnesnį požiūrį į laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteistus asmenis.¹⁸ Štai Šveicarijos Konfederacijos baudžiamojo kodekso 86 straipsnio 5 dalyje nustatyta, kad laisvės atėmimu iki gyvos galvos nuteistas asmuo po 15, o ypatingais atvejais net po 10 metų gali būti paleistas iš karto lygtinai.¹⁹ Pagal Austrijos Respublikos baudžiamojo kodekso 46 straipsnio 6 dalį nuteistajam laisvės atėmimu iki gyvos galvos lygtinis paleidimas specialiomis sąlygomis gali būti pritaikytas tuo atveju, jei nuteistasis įkalinimo įstaigoje prabuvo ne mažiau 15 metų.²⁰ Anglijoje ir Velse konkretūs teisės aktai net nenustato minimalaus laisvės atėmimo termino, kurį laisvės atėmimu iki gyvos galvos nuteistas asmuo turi atlikti. Šį terminą nustato teismas apkaltinamajame nuosprendyje, o

14 2017 m. rugpjūčio 23 d. Ministrų Komitetas nusprendė taikyti sustiprintą sprendimo byloje *Matiošaitis ir kiti prieš Lietuvą* vykdymo priežiūrą.

15 *Dardanskis ir kiti prieš Lietuvą* (spr.), Nr. 74452/13, EŽTT 2019 m. liepos 11 d. nutarimas.

16 Lietuvos Respublikos Prezidento 2007 m. vasario 15 d. dekretas „Dėl Malonės komisijos sudarymo ir jos nuostatų“. *Valstybės žinios*, 2007-02-20, Nr. 22-823.

17 Straipsnio parengimo dienai buvo tenkinti du teikimai (Teikimai Nr. T-94-576/2019 ir Nr. T-94-576/2019) ir vienas atmetas (Teikimas Nr. T-93-885/2019). O Lietuvoje yra gerokai per šimtas tokią bausmę nuteistų ir ją atliekančių asmenų.

18 *Life imprisonment: A policy briefing*, https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2018/04/PRI_Life-Imprisonment-Briefing.pdf.

19 Swiss Criminal Code of 21 December 1937 (Status as of 1 July 2019), https://www.legislationline.org/download/id/8296/file/Swiss_CC_1937_am2019_en.pdf.

20 Gesamte Rechtsvorschrift für Strafrechtsgesetzbuch, Fassung vom 05. 11. 2019, https://www.legislationline.org/download/id/8407/file/Austria_CC_1974_am2019_de.pdf.

atitinkamą klausimą išsprendžia Valstybės sekretorius, atsižvelgdamas į Lygtinio paleidimo tarnybos rekomendacijas ir Lordo Vyriausiojo Teisėjo bei bylą nagrinėjusio teisėjo nuomonę.²¹

Vertinant galiojančią BK 51 straipsnio 2 dalies redakciją galima matyti, kad laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės trukmės klausimas išspręstas įteisinant vadinamąjį dviejų pakopų griežčiausios bausmės švelninimo modelį. Tai reiškia, kad antrojo žingsnio – paleidimo iš laisvės atėmimo vietos – tokiems asmenims teks dar palaukti. Geriausiu atveju įkalinimo įstaigos vartai jiems bus atverti po dvejų su puse metų, nes, paskyrus mažiausią (penkerių metų) terminuoto laisvės atėmimo bausmę, lygtinis paleidimas iš pataisos įstaigų jiems gali būti tik tuo atveju, jei jie atliko pusę jiems paskirtos terminuoto laisvės atėmimo bausmės laiko (BVK 157 straipsnio 2 dalies 2 punktas). Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę pakeitus didesniais terminuoto laisvės atėmimo bausmės laikotarpiais, laisvės teks laukti dar ilgiau.

Panašų modelį savo baudžiamajame įstatyme yra įtvirtinusi ir Vokietijos Federacinė Respublika. Pagal šios valstybės baudžiamojo kodekso (toliau – Vokietijos BK) 49 straipsnio 1 dalies 1 punktą laisvės atėmimas iki gyvos galvos gali būti sumažinamas ne trumpesniam kaip 3 metų terminuoto laisvės atėmimo bausmei. Maksimalus terminuotos laisvės atėmimo bausmės laikotarpis yra 15 metų (Vokietijos BK 38 straipsnio 2 dalis). Tačiau reikia turėti omenyje, kad pagal Vokietijos laisvės atėmimo bausmės vykdymo kodeksą nuteistieji iki gyvos galvos turi teisę į trumpalaikės išvykas bei atostogas, jei jie atliko ne mažiau kaip 10 metų jiems paskirtos bausmės.²² O mūsų valstybėje nuteistieji laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme tokių teisių neturi, ir tai neabejotinai stipriai prisideda prie tokių nuteistųjų atskirties didinimo.

Todėl manytina, kad tokie modeliai, kai terminuotas laisvės atėmimas iki gyvos galvos (atlikus šios bausmės nemažą laikotarpį) iš karto keičiamas į lygtinį paleidimą iš pataisos įstaigų, yra kur kas pažangesni. Tikėtina, kad ateityje Lietuva pajėgs subręsti požiūriui, kad šiuo metu galiojantis dviejų pakopų laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteistų asmenų kelio į laisvę modelis dėl savo itin didelio konservatyvumo ir mažo pritaikomumo turės būti keičiamas. Tokių pokyčių poreikį nulemia nuteistųjų kuo greitesnės resocializacijos ir jų integracijos į visuomenę siekiai, taip pat sunkiai ginčijama nuostata, kad nėra nei humaniška, nei tikslinga, nei ekonomiškai naudinga papildomai kalinti tokius asmenis, kurie dėl savo amžiaus ar elgesio nekeltų grėsmės visuomenei.

Tačiau kol kas BK 51 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad terminuoto laisvės atėmimo laikotarpis negali būti trumpesnis nei penkeri metai ir ilgesnis nei dešimt metų nuo teismo sprendimo įsiteisėjimo dienos. Kitaip tariant, jei teismas priima sprendimą nuteistajam paskirtą laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę pakeisti terminuotu laisvės atėmimu, tai jis tam tikra prasme turi parinkti naują asmens izoliavimo nuo visuomenės terminą, kuris tampa savotiška nauja bausme. Svarbu ir tai, kad teismo nustatomą terminuoto laisvės atėmimo bausmės laikotarpį, taip pat ir patį sprendimą laisvės atėmimą iki gyvos galvos bausmę pakeisti terminuotu laisvės atėmimu nulemia ne BK 54 straipsnyje reglamentuoti bausmės skyrimo pagrindai, o specifiniai kriterijai, t. y.: nuteistojo nusikalstamo elgesio rizika, nuteistojo elgesys bausmės atlikimo metu, bausmės tikslai ir atliktos bausmės poveikis nuteistajam, nuteistojo atlyginimas ar pašalinimas reikšmingos padarytos žalos dalies ir įsipareigojimas ją visiškai atlyginti ar pašalinti.

Vertinant BK 51 straipsnio nuostatas, būtina pažymėti, kad gali susidaryti įspūdis, jog, viena vertus, nustatoma galimybė laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę pakeisti terminuoto laisvės atėmimo bausme, kita vertus, nustatomi tam tikri itin sunkiai įgyvendinami kriterijai, tarp jų esminiai tampa žalos atlyginimas arba reikšmingos jos dalies pašalinimas. Iš pirmo žvilgsnio toks teisinis reguliavimas reiškia, kad nuteistojo turtinė padėtis tampa savotišku sėkmės veiksniumi, nes

21 Criminal Justice Act, 2003, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents>; Crime (Sentences) Act 1997, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/43/contents>.

22 Strafvollzugsgesetz (StVollzG), https://books.google.lt/books?id=HNbawcUYU38C&pg=PR19&dq=Strafvollzugsgesetz&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwi88J_p8MbmAhVJrosKHdK3CqoQ6AEIKjAA#v=onepage&q=Strafvollzugsgesetz&f=false.

jei nuteistasis neturi lėšų žalai atlyginti ar bent jau jos reikšmingai daliai pašalinti, jis praranda galimybę pasinaudoti BK 51 straipsnyje numatyta perspektyva net ir tuo atveju, jeigu jo elgesys įkalinimo įstaigoje visą laiką buvo nepriekaištingas ir nėra jokių prielaidų recidyvo faktui.

Tačiau svarbu pastebėti, kad BK 51 straipsnis yra glaudžiai susietas su BVK 167¹ straipsniu, kurio 3 dalyje nustatyta, kad šio straipsnio 2 dalyje numatytame teikime *inter alia* nurodomi duomenys apie nusikaltimu padarytos žalos atlyginimą ar pašalinimą, įskaitant duomenis apie nuteistojo turėtas galimybes ją atlyginti ar pašalinti arba objektyvias priežastis, dėl kurių nusikaltimu padarytos žalos atlyginti ar pašalinti nebuvo įmanoma. Šis teikime nurodomas ir nuteistąjį apibūdinantis duomuo yra išskirtinai svarbus ir reikšmingas. Jis suteikia pagrindą manyti, kad objektyviais veiksniais nulemta prasta nuteistojo laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme turtinė padėtis nulems laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuotu laisvės atėmimu netaikymo. Manytina, kad teismai susidoros su šiuo iššūkiu ir objektyviai sąlygotą asmens prastą turtinę padėtį sugebės atskirti nuo tokio nuteistojo elgesio, kai turtinė padėtis prastinama ar negerinama sąmoningai ir siekiant išvengti nusikaltimu padarytos žalos atlyginimo ar jos dalies pašalinimo.

Sprendžiant laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuotu laisvės atėmimu klausimą, svarbiu dokumentu tampa bausmę vykdančios institucijos surašomas teikimas dėl laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuoto laisvės atėmimo bausme (BVK 167¹ straipsnis). Teikimas surašomas tuo atveju, jei yra: nuteistojo prašymas; atliktas nuteistojo socialinis tyrimas; pagrindas pakeisti terminuoto laisvės atėmimo bausmę (BK 51 straipsnio 2 dalis). Pažymėtina, kad teikime turi būti nurodyti duomenys apie nuteistojo asmenybę ir jo socialinę aplinką, nustatytą nuteistojo nusikalstamo elgesio rizikos lygį ir kriminogeninius veiksnius, atliktos bausmės poveikį nuteistajam (pažangą mažinant nusikalstamo elgesio riziką, individualiame socialinės reabilitacijos plane nurodytų priemonių vykdymą, elgesį bausmės atlikimo metu), taip pat jau minėti duomenys apie nusikaltimu padarytos žalos atlyginimą ar pašalinimą, įskaitant duomenis apie nuteistojo turėtas galimybes ją atlyginti ar pašalinti arba objektyvias priežastis, dėl kurių nusikaltimu padarytos žalos atlyginti ar pašalinti nebuvo įmanoma. Šių sąlygų, kurios sukuria prielaidas teismo sprendimui dėl laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuota laisvės atėmimo bausme gausa, neabejotinai lemia tai, kad tvirtą žingsnį laisvės link žengs išskirtinai tie laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteisti asmenys, kurių nusikalstamo elgesio recidyvo tikimybė yra itin maža.

Įsiteisėjęs teismo sprendimas pakeisti laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę terminuotu laisvės atėmimu yra galutinis. Kitaip tariant, jei toks nuteistasis jam paskirto terminuoto laisvės atėmimo laikotarpiu padaro naują nusikaltimą, sprendimas laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę pakeisti terminuotu laisvės atėmimu negali būti panaikintas.

Svarbu ir tai, kad jei atsisakoma pakeisti laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę terminuoto laisvės atėmimo bausme, pakartotinai su tokiu prašymu nuteistasis gali kreiptis į bausmę vykdančią instituciją ne anksčiau kaip po vieno metų po nutarties atsisakyti pakeisti laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę terminuoto laisvės atėmimo bausme įsiteisėjimo dienos (BVK 167¹ straipsnio 4 dalis).

Minėta, kad laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteistam asmeniui paskyrus terminuotą laisvės atėmimo bausmę, po tam tikro laiko gali būti sprendžiamas klausimas ir dėl tokio nuteistojo lygtinio paleidimo iš pataisos įstaigos (BVK 157 straipsnio 2 dalies 2 punktas). Tuo atveju, jei toks sprendimas nepriimamas, nuteistajam vienus metus iki terminuoto laisvės atėmimo bausmės pabaigos taikoma sustiprinta socialinė reabilitacija (intensyvus rengimas paleisti iš pataisos įstaigos, taikant sustiprintus socialinės reabilitacijos veiksmus ir priemones) (BVK 137 straipsnio 5 dalis), ir gali būti sprendžiamas klausimas dėl jų perkėlimo į pusiaukelės namus (BVK 69 straipsnio 3 dalis).

3.1.2. Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuotu laisvės atėmimu procesiniai principai

Procedūrinius laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuoto laisvės atėmimo bausme pagrindus reglamentuoja BPK 360¹ straipsnis. Šio straipsnio nuostatų konstrukcija iš esmės įgyvendina anksčiau nurodytus materialinės baudžiamosios teisės ir bausmių vykdymo teisės pokyčius, nustato procesinius laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo principus. Šiame straipsnyje nustatyta, kad klausimą dėl nuteistajam paskirtos laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuoto laisvės atėmimo bausme nagrinėja ir motyvuota nutartimi išsprendžia bausmės atlikimo vietos apygardos teismo trijų teisėjų kolegija pagal bausmę vykdančios institucijos teikimą.

Pastebėtina, kad, dar iki priimant šias BPK pataisas, buvo diskutuojama dėl to, ar tikslinga šį klausimą perduoti nagrinėti apygardos teismo trijų teisėjų kolegijos sudėčiai ir kodėl nepakanka, kad tokį klausimą spręstų vienas apygardos teismo teisėjas. Vertinant šią naujovę, pastebėtina, kad trijų teisėjų kolegijos modelis sistemiškai nevisiškai dera su kitomis BPK nuostatomis, kurios reglamentuoja su teismo nuosprendžio vykdymu susijusius klausimus, būtent su BPK 225 straipsnio 2 dalyje ir 362 straipsnyje nustatyta principine procesine forma, pagal kurią galima spręsti, kad su nuosprendžio vykdymo klausimais susijusias bylas nagrinėja atitinkamo teismo vienas teisėjas.

Taigi trijų teisėjų kolegijos sudarymas, kaip tai numatyta BPK 360¹ straipsnyje, neturi jokio objektyviai būtino pagrindo, nes jau daugelis metų kaip įstatymuose ir teisminėje praktikoje įsitvirtinusi nuostata, kad su teismo nuosprendžio vykdymu susijusius klausimus paprastai sprendžia teisėjas vienasmeniškai. Be to, ši naujos redakcijos BPK 360¹ straipsnio nuostata nukrypsta nuo vienos iš baudžiamojo proceso stadijų – nuosprendžio ir nutarties vykdymo – principinės procesinės formos darnos. Vis dėlto įstatymų leidėjas, konkrečiam tikslui pasirinkdamas apygardos teismo trijų teisėjų kolegijos sudėties variantą, manytina, laikėsi nuostatos, kad trijų teisėjų kolegijos priimtą procesinį sprendimą paskirti laisvės iki gyvos galvos bausmę gali iš naujo nagrinėti tik kolegijos sudėties teismas.

Kritikuotina ir BPK 360¹ straipsnio 1 dalies nuostata, kad, nagrinėjant klausimą dėl laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuoto laisvės atėmimo bausme, teismo posėdyje dalyvauja prokuroras ir bausmę vykdančios institucijos atstovas, o šaukiami nuteistasis ir nuteistojo prašymu gynėjas gali jame ir nedalyvauti; dalyvavimo privalomumas nulemiamas tik atitinkamu teismo sprendimu. Tokia normos konstrukcija leidžia teigti, kad nagrinėjant klausimą dėl laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo privalomas tik prokuroro ir bausmę vykdančios institucijos atstovo dalyvavimas, o nuteistojo ir (ar) jo gynėjo dalyvavimo klausimas paliekamas spręsti teismo nuožiūrai.

Manytina, kad aptariamo su nuosprendžio vykdymu susijusio klausimo sprendimas tiesiogiai susijęs su nuteistojo materialinėmis teisėmis ir pareigomis, todėl tokia teismo posėdyje nuteistasis ir (ar) jo gynėjas taip pat turėtų dalyvauti privalomai ir tiesiogiai. Žinoma, nuteistojo asmens ir jo gynėjo dalyvavimas gali būti užtikrinti naudojant ir telekomunikacijos priemones. Toks reglamentavimas sudarytų prielaidas ne tik kokybiškai įvertinti BK 51 straipsnio 2 dalyje nurodytus klausimus (nuteistojo nusikalstamo elgesio riziką, jo elgesį bausmės atlikimo metu, bausmės tikslus, atliktos bausmės poveikį nuteistajam, ar nuteistasis atlygino arba pašalino reikšmingą padarytos žalos dalį ir įsipareigoja ją visiškai atlyginti arba pašalinti), bet ir užtikrintų nuteistojo procesines garantijas: išsakyti savo nuostatas ir vertinimus nagrinėjamu klausimu, naudotis nušalinimo, prašymų, atsikirtimų ir kitomis teisėmis, kurių realizavimas palengvintų teismo užduotį – priimti pagrįstą ir teisėtą sprendimą.

Nuteistojo ir (ar) jo gynėjo privalomas dalyvavimas tokia teismo posėdyje prisidėtų ir prie racionalaus teisės apskūsti apygardos teismo priimtą nutartį įgyvendinimo, nes nuteistasis ir (ar) jo gynėjas galėtų veiksmingai naudotis argumentais dėl teismo posėdyje kitų proceso dalyvių išsakytų pozicijų, atsikirtimų ir pan. Pažymėtina, kad privalomas nuteistojo ir (ar) jo gynėjo dalyvavimas

sistemiškai derėtų ir su BPK 364 straipsnio 7 dalyje įtvirtina nuostata, kad, apskundus BPK 360¹ straipsnio pagrindu apygardos teismo trijų teisėjų kolegijos priimtą nutartį ir skundą nagrinėjant Lietuvos apeliacinio teismo posėdyje, jį padavęs asmuo gali duoti paaiškinimus skundo argumentams patikslinti ir papildyti, taip pat pateikti su skundu susijusius dokumentus.

Išvados

1. Įgyvendindama EŽTT nustatytus imperatyvus, 2019 m. kovo 21 d. Lietuva žengė mirties bausmės panaikinimui prilygstantį istorinį žingsnį – laisvės atėmimu iki gyvos galvos bausme nuteistiems asmenims suteikė realią galimybę išvysti laisvę. Praėjus solidžiam laikotarpiui po Nepriklausomybės atkūrimo suvokta, kad laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmė nėra išimtinė bausmė, nulemianti nuteistojo mirtį izoliacijoje. Suvokta ir tai, kad šiai bausmei taip pat turi galioti švelninimo principas, nes absoliučių bausmių koncepcija akivaizdžiai nedera su teisinės valstybės principu ir tarptautine žmogaus teisių apsauga.
2. BK įtvirtintas dvidešimties metų laikotarpis, kurį atbuvęs įkalinimo įstaigoje nuteistasis gali pretenduoti į laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimą terminuotu laisvės atėmimu, turėtų būti trumpinamas. Iš naujo nagrinėjamas turėtų būti ir Lietuvoje įtvirtintas laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės švelninimo modelis, nes šios bausmės keitimas iš karto į lygtinį paleidimą iš laisvės atėmimo vietos užtikrintų greitesnę ir efektyvesnę nuteistųjų asmenų resocializaciją ir jų integraciją į visuomenę.
3. BPK pataisos, įtvirtinančios procesinius laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės pakeitimo terminuoto laisvės atėmimo bausme pagrindus, nors ir yra kritikuotinos, sukuria valstybės pozityvios pareigos įgyvendinimo procesinius rėmus, sudarančius prielaidas realizuoti laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausme nuteisto asmens lūkesčius dėl jo atliekamos bausmės naujo svarstymo, siekiant sugrįžti į visuomenę.